

Особливості структурно-семантичної організації риторичної термінології Цицерона

Х.М. Бабяк*

Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, Україна

*Corresponding author. E-mail: chbabyak1705@gmail.com

Paper received 18.10.15; Accepted for publication 30.10.15.

Анотація. Риторична термінологія Цицерона – це функціональна парадигматично упорядкована лексико-семантична система взаємопов'язаних елементів, що перебувають в родо-видових та інших відношеннях між собою. Семантична спорідненість окремих слів і понять та категоріальна спільність денотативної сфери дозволяє виокремити семантичні поля. Розглянуто семантичні поля красивого і смішного з характерною для поля структурою: ядро, центр і периферія. Їх репрезентують такі семантично характерні лексеми: *pulchritudo*, *venustus* і *dignitas*, *iucundus*, *suavitas* і ін. (семантичне поле красивого); *facetiae*, *savillatio* і *dignitas*, *turpitudō*, *deformitas*, *contumeliae* і ін. (семантичне поле смішного). Поняття, які виражають ці лексеми, відносяться до морально-етичної сфери. Решта пластів термінологічної лексики мають формальний характер і вимагають інших підходів до їх дослідження.

Ключові слова: *риторична термінологія, естетична лексика, сміхова лексика, денотативна сфера, семантичне поле, ядро, центр, периферія*

Теза про свідоме творення термінів вже стала аксіомою, якої дотримуються всі, без винятку, термінологи. Терміни не з'являються випадково, вони є результатом постійного розвитку наукового пізнання, творяться в міру необхідності номінацій у певних термінологічних системах. Таким чином, терміни мають конвенційний характер – положення, яке теж вже стало хрестоматійним. Конвенційний характер терміна вже відзначив український філософ XVIII ст. Георгій Кониський [1, с. 47].

Слово набуває термінологічного характеру внаслідок поєднання інваріантного значення загальнолітературного слова зі спеціальним диференційованим поняттям [2, с. 290], що дає можливість співвіднести одне й те саме слово з різними поняттями. Інваріантне значення існує віртуально, на рівні мови, але тільки контекстуальне оточення дозволяє однозначно інтерпретувати кожне окреме поняття. Такий підхід до терміна можна припустити стосовно риторичних трактатів Цицерона з їх майже белетризованим викладом та значною роллю конотативно-психологічного фактора, допускаючи автономність терміна в сучасному науковому дискурсі з його підвищеною денотативною спрямованістю [2, с. 165]. З огляду на це твердження деяких лінгвістів про відсутність синонімів в терміносистемі [8, с. 437] стосовно риторичних трактатів Цицерона теж не є виправданим.

Слова існують не самі по собі, а вступаючи у різні типи зв'язків між собою, утворюючи лексико-тематичні групи. Вже Ф. де Сосюр відзначив парадигматичність як мовну універсалію [9, с. 158-159]. Але більш за інші пласти лексики парадигматично упорядкованою є термінологія у зв'язку з системністю науки, когнітивним інструментом якої є термін. Термінологія систематично упорядкована передусім тому, що систематично упорядкований світ, реалії якого вона відображає. Тому беззастовно древні назвали світ космосом, що в перекладі з грецького *κόσμος* означає «світовий порядок».

Це саме стосується і риторичної термінології Цицерона, яка функціонально і семантично упорядкована, в якій можна виокремити ряд лексико-семантичних груп, члени яких вступають в синтагматичні і парадигматичні зв'язки, утворюючи семантич-

ні поля. Метою нашого дослідження є розглянути такі семантичні поля. Методи семантичного поля вперше розробили Й. Трір, В. Порціг, Г. Іпсен, Л. Вайсгербер, хоч передумови для цього вже були закладені в працях О. Потебні і М. Покровського. Так, В. Порціг, який вперше ввів поняття «семантичне поле», розглядав його як сукупність слів, зв'язаних між собою синтагматичними відношеннями [13, с. 43]. На противагу йому, теорія поля Й. Тріра ґрунтується на парадигматичних відношеннях [3, с. 256]. Ідеї Й. Тріра розвинули пізніше у своїх працях Г. Іпсен, Л. Вайсгербер, К. Ройнінг, С. Еман, П. Філін та ін. Незважаючи на неоднозначне розуміння «семантичного поля», певні недоліки дослідження, завдяки їхнім працям був подоланий атомарний підхід, характерний для молодого рамагматичних концепцій, що у свою чергу відкривало перспективу глибокого вивчення парадигматичних відношень [6, с. 42].

Наше розуміння семантичного поля суголосне розумінню Дж. Лайонза, який запропонував таку дефініцію: «Семантичне поле – це множинність слів, які охоплюють визначену сферу людського досвіду і, відповідно, пов'язаних між собою за значенням» [16, с. 73]. Таким чином, межі семантичного поля невідзначені, його елементи входять до різних частин мови, а інколи творять вільні, чи нерозкладні словосполучення. За деякими параметрами семантичні поля пересікаються з понятійними, які дослідники часто ототожнюють.

Небагаточисленна естетична лексика риторичних трактатів Цицерона структурно упорядкована, в якій чітко простежуються родо-видові відношення. Вона характеризує різні аспекти красивого в ораторському мистецтві і набуває термінологічного значення. Ця лексика утворює семантичне поле з ядерною лексемою *pulchritudo* – краса, навколо якої розгортається поле. Це – відносно нейтральна лексема, в якій інтегруються найсуттєвіші ознаки усього ряду. Цікаво порівняти семантичне поле краси у Цицерона з полем краси у сучасній французькій мові О. Духачека, аналіз якого здійснив Г. Щур [13, с. 37-39]. Воно теж виявляє достатньо складну структуру, в яку включені слова з різних смислових областей. А ядерна лексема

поля *beauté*, до якої примикають всі інші семантично і понятійно зв'язані з нею слова, прямо-таки відповідає латинському *pulchritudo* [18, с. 172].

Навколоядерну зону репрезентують лексеми *venustas* – привабливість і *dignitas* – достойність, які є гіпонімами до *pulchritudo* і перебувають між собою в асоціативних відношеннях, про що свідчить такий семантично характерний вираз, як *cum dignitate et venustate* (De or. 1, 142) – з достойністю і красою (про завдання оратора при виголошенні промов). Як види краси *venustas* і *dignitas* властиві всім формам [11, с. 113], а їх функціональна якість є невід'ємною рисою ораторського і інших видів мистецтва. Про естетичну значущість поняття *venustas* свідчить і той факт, що воно стало однією з вимог до оформлення всякого поетичного твору у наступні віки. Якщо охарактеризувати всі три поняття в логічних категоріях, то *pulchritudo* буде виражати іманентну якість, а *venustas* і *dignitas* – акциденційну.

Між периферією і центром поля знаходиться лексема *decozum* – відповідність, доречність, такт, що відповідає грецькому *τρέλων*. Про те значення, яке надавав Цицерон цьому риторичному прийому, який характеризує відповідність словесного вираження і змісту (пор. De or. III, 37; Or. 71), свідчать сумніви і вагання щодо адекватності терміна, багата синоніміка, поки він не зупинився на слові *decozum* [17, с. 96]. Ця категорія, яка тісно пов'язана з естетикою середини [4, с. 26], стала однією з основних в стилістичних теоріях професорів Києво-Могилянської академії [5, с. 72-75].

На периферії поля знаходяться лексеми, які можна віднести до тематичної групи задоволення [10, с. 209]. Це – різночасинімовні слова *iucundus* і *suavitas*, які в контексті риторичних трактатів Цицерона набувають термінологічного значення. Вони відносяться до достоїнств розповіді (*virtutes narrationis*) і згідно з Цицероном (De or. II, 326) повинні визначати приємність і задоволення як невід'ємну рису розповіді в теорії ораторського мистецтва.

Периферійною є також лексема *lepos* – принада, яка більше характеризує зовнішню сторону красномовства, в той час як *pulchritudo* є онтологічно іманентною характеристикою краси. Крім того, поєднання її зі словом сміхової семантики *facetiae*, утворюючи паратактичну конструкцію із застосуванням гендіадису *lepos facetiaeque* (De or. I, 17) – витончена дотепність, одночасно відносить її до дифузної зони, де вона пересікається з семантичним полем смішного.

На дальній периферії знаходяться лексикалізовані словосполучення *venustatis color* (De or. III, 199) – краса привабливості (необхідна ознака кожного з трьох родів промови), *quasi quaesita venustas* (Or. 84) – навмисно підкреслена краса і *elaborata concinnitas* (Or. 84) – з зусиллями досягнута стрункність (як негативні риси красномовства, що переслідують зовнішні ефекти), *scenica venustas* (De or. III, 30) – сценічна краса і деякі інші.

У риторичній концепції Цицерона важливе місце займає теорія смішного [12;7, с. 43-46; 14], яку він виклав в другій книзі трактату «Про оратора» (216-290), але принагідно зачіпав ці питання в інших книгах і місцях. Вона ґрунтується на перипатетичних джерелах [14, с. 25], але Цицерон перевів її в етичну

площину. Звідси характерний для Цицерона вислів *in iocando moderatio* (De or. II, 238) – поміркованість в кепкуванні, яку можна визначити як інваріантну ознаку в його теорії смішного.

Для викладу своєї теорії Цицерон послуговується т. зв. сміховою лексикою, об'єднаною системними відношеннями, яка має спільну інтеграційну сему та денотативне значення, співвіднесене з психічною сферою. Для її дослідження теж можна застосувати прийоми польового методу.

Сміхова лексика Цицерона має складну ієрархічну структуру, доміантною якою є лексема *facetiae* – дотепність. Вона становить центр поля і інтегрує найбільш релевантні ознаки цілого ряду. Дотепність поділяється на два роди – *cavillatio* – кепкування і *dicacitas* – дошкульність. Вони входять в навколоядерну зону і знаходяться з ядерною лексемою в гіперогіпонімічних відношеннях.

Категоріальний статус лексеми *cavillatio* був слабо маркований, його окурентність у Цицерона зводилась до *πλαξ εἰρήμενον* (De or. II, 218), що спричинило його заміну перифрастичними конструкціями з акцентуацією зовнішньої ознаки цього роду дотепності, як *genus perpetuae festivitatis* (De or. II, 219) – вид безперервної жартівливості і деякі інші.

Прагнення Цицерона якнайповніше виявити природу і функції жарту в промові (De or. II, 235-290) привело до виокремлення двох його типів – ситуативного жарту (*in re*) і словесного (*in dicto*), які відповідно співвідносяться з *cavillatio* і *dicacitas*. Вони є похідними від них, а отже, видовими поняттями.

Серед словесних жартів Цицерон особливо цінив ті, контекстуальне використання яких виявляє двозначність. Це зв'язано з тією великою роллю, яка відводилась просодичним і іншим надфразовим факторам при виголошенні промов. Як характерний приклад Т. Шостек наводить слово *sextantis* [19, с. 187]. Цей термін, запозичений з торгівельної сфери, Цицерон використав як словесний жарт, тому що він змінює своє значення в залежності від вимовляння разом чи роздільно. Таким чином, ми стикаємося тут з явищем ретермінологізації та залученням слова до понятійного поля смішного.

До приядерної зони можна віднести лексему *ironia*. Поняття іронії, хоч і займало незначне місце в теорії смішного Цицерона, часто використовувалося як риторичний засіб в його ораторській практиці [15, т. III, с. 248]. Про термінологізацію лексеми може свідчити наведена Цицероном дефініція, де іронія визначається як столичне прикидання (*urbana dissimulatio*) (De or. II, 269).

До області смішного також відноситься гидке і потворне, для якого Цицерон використав лексеми *turpitudine et deformitas*. Вони репрезентують периферійну зону, тому що володіють віддаленим від ядерної лексеми значенням. Крім того, неоднозначний їх етичний аспект, тому що мова йде про фізичні вади.

В периферійну зону входить також група різночасинімовних слів та словосполучень з різним ступенем лексикалізації, які знаходяться в родо- і неродо-видових відношеннях з ядерною лексемою, або тільки понятійно відносяться до семантичного поля смішного. Передусім, це *iocus* – жарт, *ridiculum* – жарт, дотеп,

contumeliae – образи. Для них характерна висока конотативність, яку вони зберегли, увійшовши в риторичну термінологію Цицерона.

Термінологічного переосмислення можуть зазнавати і інші частини мови, хоч і рідше: *salsus* – сказаний з сіллю, глузливий, *insulse* – що-небудь позбавлене смаку, недоречно, *pergridiculi* – дуже смішні і *pergridicule* – дуже смішно – прикметник і прислівники, утворені за допомогою префікса *per-*, що надає їм елативного значенням.

До дальньої периферії відносяться лексикалізовані словосполучення з різними типами синтаксичних зв'язків між його членами, часто з метафорично переосмисленим одним із членів: *scurrilis dicacitas* (De or. II, 244) – блазнівська уїдливість, *iocus scurrilis* (De or. II, 239) – блазнівський жарт, *iocus mimicus* (De or. II, 239) – мімівський жарт, *depravata imitatio* (De or. II, 242) – спотворене наслідування (термін, під яким Цицерон розумів щось на кшталт сучасної карикатури), *sal facetiarum* (De or. I, 243) – сіль дотепів і деякі інші.

Для риторики Цицерона характерна продуманість всіх її частин, раціональний підхід до систематизації і

класифікації матеріалу, де особливо чітко простежуються родо-видові кореляції між термінолексемами певних тематичних блоків. Тому в більшості випадків вони не становлять особливого інтересу для застосування польових методів до їх дослідження. Приміром, *ornatus dicendi* – прикраси мови є гіперонімом до похідних від нього двох великих лексико-семантичних груп *lumina verborum* – блискучі слова і *lumina sententiarum* – блискучі думки, які у свою чергу поділяються на менші групи, які розташовуються вже не на вертикалі, а на горизонталі.

Таким чином, риторична термінологія Цицерона – це функціональна парадигматично упорядкована лексико-семантична система взаємопов'язаних елементів, що перебувають в родо-видових і інших відношеннях між собою. Семантична спорідненість окремих слів і понять та категоріальна спільність денотативної сфери дозволили виокремити семантичні поля. Ми розглянули тільки семантичні поля красивого і смішного, які мають морально-етичне підґрунтя. Інші пласти термінологічної лексики мають формальний характер і вимагають інших підходів до їх досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

- [1] Демська О.М. Слово в системі філософських поглядів Герорія Кониського / О.М. Демська // Вісник Одеського національного університету. Серія: Філологія. – 2013. – Т. 18. – Вип. 2(6). – С. 45-50.
- [2] Дудок Р.І. Проблема значення та смислу терміна в гуманітарних науках. Монографія / Р. І. Дудок. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2009. – 308 с.
- [3] Липка С.І. Лексико-семантичне поле як фрагмент мовної картини світу / С.І. Липка // Наукові записки національного університету «Острозька академія». Серія «Філологічна»: збірник наукових праць. – Острог: Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2015. – Вип. 51. – С. 255-257.
- [4] Лосев А.Ф. История эстетических категорий / А.Ф. Лосев, В.П. Шестаков. – М.: Наука, 1965. – 374 с.
- [5] Маслюк В.П. Латинимовні поетики і риторики XVII – першої половини XVIII ст. та їх роль у розвитку теорії літератури на Україні / В.П. Маслюк. – К.: – Наукова думка, 1983. – 234 с.
- [6] Огуй О.Д. Полісемія в синхронії, діахронії та панхронії: Системно-квантитативні аспекти полісемії в німецькій мові та мовах Європи / О.Д. Огуй. – Чернівці: Золоті литаври, 1998. – 370 с.
- [7] Олійник Т.І. М. Туллій Цицерон – вершина римського краєзнавства / Т.І. Олійник. – К.: Либідь, 1990. – 92 с.
- [8] Помірко Р.С. Маркіян Якуб'як. Словник термінів мистецтвознавства (французько-український, українсько-французький). – Львів: Вид-во ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. – 123 с. (рецензія) / Р.С. Помірко // Вісник Львівського університету. Серія іноземні мови. – 2003. – Вип. 11. – С. 437-438.
- [9] Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию / Ф. де Соссюр; пер. с франц. под. ред. А.А. Холодовича. – М.: Прогресс, 1977. – 695 с.
- [10] Федоров Н.А. О некоторых семантических особенностях лексической группы *iucundus – iucunditas* в трактатах Цицерона / Н.А. Федоров // Вопросы классической филологии VIII. Разыскания (Dzetemata). – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. – С. 209-217.
- [11] Федоров Н.А. Семантическая специфика термина *venustus* в текстах Цицерона / Н.А. Федоров // Античность в контексте современности. Вопросы классической филологии X; под. ред. А.А. Тахо-Годи и И. М. Нахова. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – С. 113-127.
- [12] Чернявский М.Н. Теория смешного в трактате Цицерона «Об ораторе» / М.Н. Чернявский // Цицерон. 2000 лет со времени смерти. Сборник статей. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1959. – С. 104-144.
- [13] Щур Г.С. Теория поля в лингвистике / Г.С. Щур. – М.: Наука, 1974. – 250 с.
- [14] Arndt, E. De ridiculi doctrina rhetorica / E. Arndt. – Bonn: Kirchhain, 1904.
- [15] Laurand, L. Etude sur le style des discours de Cicéron / L. Laurand; 2-e éd., rev. et cor. – Paris: Les belles lettres, 1925-1927-T. I-III. - 416 p.
- [16] Lyons, J. Linguistic Semantics / J. Lyons. – Cambridge: Cambridge University Press, 1995.
- [17] Nagnajewicz, M. Stosowność i ozdobność stylu w teorii Cyserona i Kwintyliana / Marian Nagnajewicz // Meander. – 1965. – N 2-3. – Str. 95-103.
- [18] Quicherat, L. Dictionnaire français-latin / L. Quicherat. – Paris: Hachette, 1890. – 1683 p.
- [19] Szostek, T. Ridens dicere, veritatem / Tereza Szostek // Classica Wratislaviensia XXIV. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2004. – Str. 186-190.

REFERENCES

- [1] Dems'ka, O.M. Word in a system of philosophical views of Gregorij Konyskyj / O.M. Dems'ka // The herald of National university of Odesa. Series: Philology. – 2013. – T. 18. – Issue 2(6). – P. 45-50.
- [2] Dudok, R.I. The problem of the meaning and the sense of a term in the humanities. Monography / R.I. Dudok. – Lviv: Publishing centre of Lviv National university of Ivan Franko, 2009. – 308 p.
- [3] Lypka, S.I. Lexycal-semantic field as a fragment of linguistic canvas of the world / S.I. Lypka // Scientific notes of National university "Ostroz'ka academy". Series "Philological": digest of scientific works. – Ostrog; Publishing house of the university "Ostroz'ka academy", 2015. – Issue 51. – P. 255-257.
- [4] Losiev, A.F. The history of esthetic categories / A.F. Losiev, V.P. Shestakov. – M.: Science, 1965. – 374 p.

- [5] Masliuk, V.P. Latin-speaking poetics and rhetorics XVII – 1st part of XVIII cent. and their role in the development of theory of literature in Ukraine / V.P. Masliuk. – K.: - Scientific mind, 1983. – 234 p.
- [6] Oguj, O.D. Polysemy in synchronism, diachronism and panchronism: System-frequency aspects of polysemy in German language and European languages / O.D. Oguj. – Chernivtsi: Golden kettledrum, 1998. – 370 p.
- [7] Olijnyk, T.I. M. Tullius Cicero – the top of Roman eloquens / T.I. Olijnyk. – K.: Lybid', 1990. – 92 p.
- [8] Pomirko, R.S. Markijan Iakubiak. Vocabulary of the terms of the study of art (French-Ukrainian, Ukrainian-French). – Lviv: Publishing house of Lviv National university of Ivan Franko, 2003. – 123 p. (review) / R.S. Pomirko // The herald of Lviv National university. Series foreign languages. – 2003. – Issue 11. – P. 437-438.
- [9] Saussure, F. de. The works about linguistics / F. de Saussure; transl. from French edited A.A. Kholodovych. – M.: Progress, 1977. – 695 p.
- [10] Fedorov, N.A. About some semantic features of lexical group *iucundus – iucunditas* in the tractates of Cicero / N.A. Fedorov // The questions of classical philology VIII. Researches. – M.: Publishing house of Moscow university, 1984. – P. 209-217.
- [11] Fedorov, N.A. Semantic specificity of the term *venustus* in the texts of Cicero / N.A. Fedorov // Antiquity in the context of modernity. The questions of classical philology X; edited by A.A. Takho-Gody and I.M. Nakhova. – M.: Publishing house MGU, 1990. – p. 113-127.
- [12] Chernyavskiy, M.N. The theory of the funny in the Cicero's tractate "On the orator" / M.N. Chernyavskiy // Cicero. 2000 years from death. The digest of articles. – M.: Publishing house of Moscow university, 1959. – P. 104-144.
- [13] Shchur, G.S. The theory of the field in linguistic / G.S. Shchur. – M.: Science, 1974. – 250 p.
- [14] Arndt, E. De ridiculi doctrina rhetorica / E. Arndt. – Bonn: Kirchhaini, 1904.
- [15] Laurand, L. Etude sur le style des discours de Cicéron / L. Laurand; 2-e éd., rev. et cor. – Paris: Les belles lettres, 1925-1927-T. I-III. - 416 p.
- [16] Lyons, J. Linguistic Semantics / J. Lyons. – Cambridge: Cambridge University Press, 1995.
- [17] Nagnajewicz, M. Stosowność i ozdobność stylu w teorii Cyserona i Kwintyliana / Marian Nagnajewicz // Meander. – 1965. – N 2-3. – Str. 95-103.
- [18] Quicherat, L. Dictionnaire français-latin / L. Quicherat. – Paris: Hachette, 1890. – 1683 p.
- [19] Szostek, T. *Ridens dicere, veritatem* / Tereza Szostek // Classica Wratislaviensia XXIV. – Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2004. – Str. 186-190.

Special features of structural and semantic organization of Cicero's rhetorical terminology

K.M. Babyak

Abstract. Rhetorical terminology of Cicero is a functional paradigmatically well-managed lexical-semantic system of related elements, which are in hyperonymic and other relations between each other. Semantical connection of separate words and notions and categorical communion of denotational sphere allows distinguishing semantical fields. Semantical fields of beautiful and funny with typical structure for the field are examined: core, centre and periphery. They are represented by such semantically typical tokens as: pulchritude, venustus and dignitas, turpitude, deformitas, iucundus, suavitas and others (semantic field of beautiful); facetiae, cavillatio and dignitas, turpitude, deformitas, contumeliae and other (semantic field of funny). Notions that reflect these tokens refer to moral-ethical sphere. The rest layers of terminological lexicology have formal character and demand other approaches to their research.

Keywords: rhetorical terminology, esthetic lexicology, lexicology of funny, denotative sphere, semantic field